

Köpeczi Béla:

A BÚJDOSÓ RÁKÓCZI

1. Az a három hazai államférfi, akiről az utolsó másfélszáz esztendőben tán legtöbbet írtak nálunk, alighanem Rákóczi, Széchenyi és Kossuth. Mégpedig nemcsak a szorosabban vett történetírás területén, hanem a szépirodalomén s a különböző szintű és műfajú egyéb írásokén is a színes életrajztól a példaképállító, nevelő vagy politikai célzatú művekig. E művek legtöbbjében, kivált a történetíróiakban s a politikaiakban majd mindig polémikus elem is hatott és ösztönzött. Egyéniségük és sorsuk, tevékenységük és szerepük, eredményeik és hatásuk magyarázhatja ezt.

Rákócziról nemrég jelent meg Köpeczi Béla közel hatodfélszázlapos könyve, *A bújdosó Rákóczi* címmel. Köpeczi régóta, szinte pályakezdésétől fogva behatóan és fáradságtalanul foglalkozott a fejedelem korával és személyiségével, tevékenysége történeti jelentésével és jelentőségével. Ez a műve mintegy kutatásai összességének, lezárásának is tekinthető (ha ugyan történelmi kérdésekben egyáltalán lehet lezárás).

Mozgalmak kor volt ez az események, az eszmék, a társadalmi és hatalmi viszonyok alakulása tekintetében egyaránt. A török visszaszorulása, a francia hegemonia meggyengülése, az angol egyensúlypolitika kiformalódása, az ausztriai Habsburgok közép-európai, sőt, kontinenssi hatalmának megszilárdulása, az orosz beleszólási és terjeszke-

dési igény kezdetének megnyilvánulása jellemzik. A reformáció és ellenreformáció ideje után a kora felvilágosodás korszaka ez. A tőkés polgárosodás gazdasági előnyomulása a kontinens nyugati felén. A Habsburg-monarchiában pedig a feudális rendiség bizonyos reformokkal való renoválásáé. Az utrechti béke az egész földrészre kiható egyezségének kimunkálásáé.

Hatalmas, soknyelvű anyaggal kellett Köpeczinek dolgoznia. Elődei is óriási tényanyagot hagytak reá, telve félig bizonyított, félig csak föltételezett állításokkal s többnyire vitázó karakterrel. Így szinte ugyanannyi volt a föltárandó, mint a föltárt, s az igazolandó, mint a már igazolt. Rákóczi kapcsolatait, szándékait, lehetőségeit világosan látni és megítélni Moszkvától Madridig, Konstantinápolytól Párizsig, Bécestől Varsóig kellett a levéltárakban, az emlékiratokban, a kortörténeti művekben búvárokodni a tények föltárására, igazolására, értelmezésére. Ha volna névmutatója a könyvnek, a korabeli nevek is bizonyára megközelítenék, tán túl is haladnák az ezret.

2. Indításként Köpeczi fölvázolja a Rákócziról, különösen pedig a szatmári béke után külföldön maradni kényszerült Rákócziról szóló jelentős műveket, s ezek egymással élesen vitázó vélekedését és magatartását a fe-

jedelem lengyel- és franciaországi, majd törökföldi terveiről és kísérletéről, távolabbi diplomáciai kapcsolatairól s követőinek közelebbi környezetéről. S ezzel ki is jelöli a vitapontokat, amelyekre a történetírásnak a források e viszonylagos teljessége jegyében ma reagálnia kell, s amelyeket illetően állást is kell foglalnia. Azaz ennek az új, nagyarányú forrásanyagnak a birtokából folyó következtetéseit szembesítenie kell a korábban is ismert, jóval kisebb és divergensőbb adat-tárból levontakkal.

Az eddig elősoroltak mintegy eleve meghatározói is lettek Köpeczi kutatási módszerének és előadási stílusának. Az utóbbit modor és hangnem tekintetében értjük. Mert ha az örök Széchenyi—Kossuth vitákat nem ritkán késhegyig menő pártosság jellemzi, a Rákóczi-polémiaikban — bár nemritkán megvan ez is — a kutatónak elsősorban mégis a nagy ideállá, sőt, idollá magasztosult nemzeti hős és emberi jelleműtlenség immár érinthetetlen tradícióvá szentesült képével, tényével kell szembenéznie. A könyv cáfoló, helyesbítő, kiegészítő vitamódszere példászerű: feddés nélkül idézi a vitatandót, s hiteles adattal s reá épített gondolatmenettel bizonyít ellene nyugodt, fölnyit kerülő hangnemből. A könyvnek egyébként is erénye előadásának, nyelvének kimerült tisztasága. Schol sem terheli szövegének tiszta fogalmiságát divatos politológiai vagy fölkapott szociopszichológiai zsargon. A művelt olvasó érdeklődését — legyen bármi a szakképzettsége — nem akadályozzák sem magyarázat nélküli nevek és utalások, sem hívalkodó idegen szakkifejezések. S nem diszelegnek sem az egyes fejezetek, sem az egész mű végén beavatottságot mutogató több-lapos, soknyelvű bibliográfiák sem, ahogy ez ma oly gyakran, s oly gyermeketegen divatos.

3. A fejedelem céljait és terveit, gesztusait és magatartását, viselkedés- és érintkezésformáit a kor művelődés- és eszmélettörténetébe, erkölcsi és politikai ideáltárába, vallási és történetfelfogási képzetkincsébe, szokás- és viszonyulásrendjébe állítva szemléli, s mai történeti tudásának és szemléletmódjának jegyében így e beállításban ítéli meg.

Politikai tekintetben ez azt hozza magával, hogy a munka Rákóczi minden tettének központi mozgókövét abban az erkölcsi kötelezettségben látja, amelyet a fejedelem tudata szerint az ő számára Isten azáltal jelölt ki, hogy ott, abba a családba s abba az anyagi, társadalmi, nemzeti helyzetbe, képességbeli birtokba született, amelyben világra jött, s amelyhez tartozik. De ezt a kötelezettséget honfitársaitól is megerősítve, elvárva látta, tudta. Ami politikai tekintetben az ország függésének, a Habsburg-birodalom alá rendeltségének megszüntetését, saját törvényei szerinti berendezkedését és irányítását jelenti. Ami meg viszont az ország lakóinak sorsát, életét is nemcsak szabadabbá, de könnyebbé is tenné. Hogy a koronát magának óhajtott-e valaha, nehezen válaszolható meg. Ez időben azonban alig mutat erre jel. A magyar királyság önállóságát kívánta, s amikor föltételeiben időnként ezekben az esztendőkből a tényleges erdélyi fejedelemséghez, majd inkább csak a címhez ragaszkodott, a magyar király főségét, a magyar korona alá tartozását akkor is elismerte. Ennek az erkölcsi kötelezettség-tudatnak fölmutatásával Köpeczi cáfolja azok vélekedését, akik a fejedelemség makacs akarásában látták fő mozgókövét.

Ami nem kevésbé fontos, Köpeczi ehhez a kötelezettség-tudathoz fölmutatja bő bizonyítékokkal a fejedelem két igen fontos tulajdonságát. Rákóczi kitűnően ismerte az európai viszonyokat, ezeken belül pedig a jelentősebb hatalmi tényezőket viszonyát a császársághoz. Pontosabban azt, kinek s miért érdeke a Habsburg-hatalom gyengítése s így a magyar szabadságmozgalom támogatása. Az elhúzódozó tárgyalások idején, amelyek az utrechti békéhez vezettek, mindent és mindenkit igyekezett az illető saját érdekén át megmozgatni, hogyha mégis megkötik a békét, abban okvetlenül jusson kifejezésre a magyar alkotmányosság és szabadság s az erdélyi (viszonylagos vagy valóságos) önállóság ügye is. S itt külön érdemes megemlíteni a könyvnek jól adatolt tárgyszerűségét a tekintetben, ahogy a fejedelemnek a török birodalomhoz való viszonyát elemzi, fölrajzolja.

Rákóczi tudja, hogy a Balkánról való visszaszorulásának veszélyét jól érzi a szultáni udvar. Mégis, még így is ki kívánja kötni, ha a szultán csapatai győznének a császár ellenében, magyar földből semmi sem kerülhet újra török kézre. S mint vallásához bensőséges hittel és meggyőződéssel ragaszkodó ember, szükségesnek érzi, hogy egyháza fejét, a pápát, tájékoztassa a törökkel való szövetsége céljáról, értelméről, határáról.

4. A magyar ügy végül, minden erőfeszítése ellenére sem került a békepaktum tétéleibe. A Habsburg-ellenes erők kifáradtak, a háború továbbvitelével ugyanakkor egyéb új konfliktusok sejtettek, s Anglia az elért egyensúlyt óvni óhajtott. A fejedelem azonban ezután is éberrel figyelt, s rodostói magányából is igyekezett azt megtenni, amit vállalt feladatát illetően hasznosnak látott. Mégis ez az életszaka egyre inkább a lélek befelé fordulásának, önsorsa megmérésének, az emberi lét alapkérdései megidézésének ideje. Elméje, lelke sohasem süllyedt tétlenségbe. Folytatta azt, ami a politika mellett (— belül szinte előtt —) előbb is foglalkoztatta: teológiai, filozófiai kérdések, tudományos meg szervezési újdonságok. A korhoz s körülményeihez képest jelentős könyvtárát már korábban is ismerhette a történettudomány. Köpeczi kutatásainak egyik fő érdemét — a diplomáciai tevékenység széles körű és hiteles föltárása és értelmezése mellett — a fejedelem műveltségének, szellemi érdeklődésének, lelki sége mélységének, viselkedés- és magatartásformái kifinomultságának tényeken nyugvó fölidézésében látjuk.

Rákóczi gazdag ismereteit, széles érdeklődését, értő befogadókészségét szinte az egész francia udvar és magas társaság elismeri, meglepetéssel veszi tudomásul. S a kifinomult érzékenységek visszafogott, tartózkodó, de a társaságot sohasem sértő viselkedésformáit különösen becsülik. Színház, képzőművészet, muzsika éppúgy vonzza, mint az elmélkedő társalgás is. Sohasem gógós vagy sértődött, de önméltóságára, saját személyiségét illetően éppúgy mindig ügyel, mint nemzetét illetően is. Alkalmazkodókészsége egyé-

nisége megőrzésével jó egyensúlyban van. A régens és közte így éppúgy bizalmas, kölcsönös barátság alakul ki, mint ahogy nagyrabcsúló figyelmességgel és mély rokonszenvvel van íranta Madame de Maintenon is. E tekintetben különösen fontosak Köpeczi párizsi rajza.

Ide kapcsolhatjuk — mintegy előrehozva — a fejedelem Emlékiratainak és Vallomása-
inak mind tartalmi, mind formai szempontból megkapó bemutatását és művelődéstörténeti elemzését. Kítűnő eljárás például az, ahogy XIV. Lajos halálát s a reá következő udvari hatalmi harcot kettősen, egyrészt Rákóczi írásain, másrészt Szathmári Király Ádámén át bemutatja. A fejedelem lélekrajzot, erkölcsi fejtegetést, politikai megfontolást fűz a nagy esemény előadásához, míg Király Ádám a külsőségeket tárja elő aprólékosan. S hasonlót látunk Rákóczinak a kamalduliak közt töltött idejét illetően: ő maga belső világára, lelki életére veti a hangsúlyt, környezete pedig ot-tani napjai külsőségeire.

Két sokat emlegetett, sőt, hánytorgatott mozzanatot emeljünk ki. A „játékbárlang” ügyét s a kamalduliak közé vitt politikát. Köpeczi meggyőzően mutatja meg, hogy a pénzgazdálkodás ez idő szerinti s párizsi világában általánosan elfogadott volt a házak ilyen hasznosítása. Rákóczi maga viszont sohasem vett részt a játékokban. Másrészt a kamalduliak, visszavonultságuk ellenére, éppúgy érdeklődtek a közélet iránt, mint más műveltek is. Annál is inkább, mivel körükben is voltak a Rákóczit is annyira foglalkoztató s a közélettel mélyen összefonódó janszenizmus ügyére, sorsára, kérdéskörére figyelők.

Harmadikul egy nem párizsi, de a párizsistaknál is többet forgatott vitakérdést említ-sünk. Károlynak volt-e igaza vagy Rákóczinak? Köpeczi nem hoz salamoní ítéletet, hanem mérlegelően méltányos fölfogást képvisel. Az adott időpontban és helyzetben Károlyt az akkor lehetséges és szükséges megoldást választotta. A történeti távlat eseményei azonban, úgy véli Köpeczi, Rákóczi álláspontjának vonalán haladtak. S a függetlenségi hagyomány egyik íhlető alapmotívuma lett Rákóczi magatartása, sorsa, eszmevilága. Árulónak

minősíteni Károlyt azonban egyszerűen demagóg ésszerűtlenség volna.

Köpeczi nagy figyelemmel kíséri a jansenizmusnak a francia szellemi, társadalmi, politikai életben betöltött szerepét s Rákóczihoz való viszonyát is. A fejedelem XIV. Lajost igen nagyra tartotta, s a halála utáni hatalmi osztozkodást megvetette. A személyes hitelű vallásosság igénye éppúgy szerepet játszhatott ebben, mint az ellenérzés azzal az abszolutisztikus tiltó eljárással szemben, amely francia részről XI. Kelemen Unigenitus bulláját kikényszerítette, hogy a mozgalommal szemben reá támaszkodhassék. Kryptoprotestantizmusnak is vélik sokan a jansenizmust; s ha tán ez túlzás is, s ha Rákóczi mindig hűségesen ragaszkodott katolicizmusához, alighanem az egyházra is szívesen támaszkodó Habsburg-abszolutizmussal való szembenállása is ihlethette érdeklődését, vonzódását.

5. Van, persze, ellenvetni való is a könyvben elmondottakkal szemben. Nem annyira a tényyszerűséget illetően; ebben mindig pontos. Inkább szemléleti és módszerbeli tekintetben. Vagyük előbb az utóbbit. Bár Köpeczi bevezető fejezeteiben maga is sokszor rámutat arra, hogy a fejedelem iránti lelkesedés és tisztelet, a kultusz, mily gyakran fedte el a szigorú tárgyatlanságú tényeket — mély vonzódása azonban mintha néha őt is túlzásba csalná. Amikor a franciaországi tartózkodást eseteli, számtalan, az idő szerinti, ottani kulturális eseményt vesz számba, amin Rákóczi részt vehetett, amiről Rákóczi tudhatott, ami iránt érdeklődhetett. Ez a felsorolás aztán mégis oly szárnyaló erővel megy végbe, hogy a feltételes mód szinte észrevétlenül kijelentő szuggeszciójává válik.

Amikor meg Rákóczi függetlenségi törekvéseinek hagyományáról beszél, igazolásként joggal utal a Habsburg-birodalom majdani szétesésére. Ez a birodalom, abban a formában, ahogy akkor volt, valóban szétesésre volt ítélve. Mégis, talán tanácsos lett volna a Habsburg-kérdés rendkívül bonyolult, korszakonként más-más tartalmára tekintettel lenni. Hiszen azt a módot, azt az eredményt,

ahogyan s amivé a kései, az Osztrák—Magyar Monarchiává lett birodalmat szétverték s amivé szétverték, nehéz szükségszerű fejleménynek tekinteni. S az sem közömbös, hogy a kis népek e nagy gyűjtőmedencéjének korszerű átformálását nem utolsó sorban a magyar földbirtokosság érdekét kifejező magyar nacionalizmus akadályozta. A kiválóan franciás műveltségű Köpeczi nyilván ismeri azt is, mily végzetes szerepet játszott ebben a módban és eredményben Clemenceau szűkagyú, gyűlölködő, hatalmi hisztériája, amit már szövetségesei is s már akkor is kedvetlenül, ellenszenvvel és aggódással néztek. S a 20. század történelmében is otthonos szerző nyilván azt is tudja, hogy IV. Károly császári lemondó proklamációját föderális tervek indikálták, s azt is, hogy már trónörökös-elődje hasonló tervekhez gyűjtött a Monarchia országaiból tanácsadó csapatot. Míg azonban ő abszolutikus hajlamot s hazánk iránt ellenszenvet táplált, Károly — az agg uralkodó elnyúlt regnálása miatt — megkészt szándékai tiszták voltak. S hogy ez nem csak bécsi udvari álmodozás volt, elég arra utalni, hogy Masaryk s Jónéhány más társa is szinte a háborúig, sőt, nem egy annak végéig az egyenrangú föderalitás jegyében gondolkodott.

Nem ilyen típusú észrevétel, hanem csupán fatális kiadói hiba szövétevése, ha egy ily fajta, ily értékű könyv lemond a névmutatóról. Ha például Rákóczi fiainak vagy feleségének, avagy egyes társainak, esetleg spányol levelezőfeleinek ügye, személye, szerepe iránt érdeklődik valaki, újra meg újra el kell olvasnia a könyvet, hogy rátaláljon a megfelelő helyre. Hasznos volna, legalább a nagy kutató és kari könyvtárak számára füzettel pótolni ezt a hiányt.

6. Mindent összevéve azt hisszük, joggal tekinthetjük — a lehető kisebb-nagyobb el-lenvetésekkel együtt — nemcsak Köpeczi munkássága legjobb eredményének ezt a könyvet, hanem a mai történetírás egyik kiemelkedő művének is. (*Akadémia Kiadó, 1991. 575 o.*)

Németh G. Béla